

תולדות האדם בערבה מהתקופות הפרהיסטוריות ועד ימינו

חנוך וייזר

סקירה

זו מתייחסת למרחב הגיאוגרפי בין הרי אדום – במזרח; הר הנגב – במערב; ים המלח – בצפון; מפרץ אילת – בדרום. אורכה של הערבה כ־180 ק"מ ורוחבה המרבי כ־27 ק"מ. קו פרשת המים של הערבה נמצא ב"שלוחת נוצה" (או "גב הערבה") שגובהה 245 מ' מעל פני הים. נקודה זו נמצאת מדרום לבאר מנוחה. לגבי החלוקה הגיאוגרפית של הערבה נטוש ויכוח. כמה חוקרים מחלקים את הערבה לשניים. כלומר לערבה צפונית וערבה דרומית. אחרים מחלקים את הערבה לשלושה: ערבה צפונית, תיכונה ודרומית. במאמר זה אתייחס לחלוקה לשניים.

בערבה שורר אקלים יבשתי חם עם טמפרטורות גבוהות במיוחד; בשל המרחק מהים האקלים יבש וערכי הקרינה גבוהים. נתונים אלה מציגים את אי התאמתו של אזור זה להתיישבות קבע, אולם בשל היותה חלק ממערכת בקע ים המלח, שימשה הערבה מהתקופות הפרהיסטוריות ועד ימינו למעבר נוח. רק עם תחילת ההתיישבות בערבה בשנות ה־50 של המאה ה־20, התחילה התיישבות קבע בערבה המבוססת למרבה הפלא על חקלאות.

חנוך וייזר, ארכאולוג
וגיאוגרף, מורה דרך,
לשעבר חבר מושב עין יהב

הרקע הגיאוגרפי

אופיה המדברי החם, היבש והצחיח של הערבה השפיע על הצמחייה, על בעלי החיים ועל הפעילות האנושית, ובעקבות כך, במשך רוב התקופות התיישב האדם רק ליד מקורות מים, שנמצאו למרגלות הרי אדום ולמרגלות הרי הנגב. יש הבדל גדול בין צדה המערבי של הערבה לצדה המזרחי. בשל גורמים טופוגרפיים, גיאולוגיים, קרקעיים ואחרים, בהרי אדום נוצרו מערכות של מעיינות ונחלי איתן הזורמים במשך רוב השנה, ואילו בצדה המערבי של הערבה כל הנחלים הם נחלי אכזב. בנוסף לכך איכות המים באקוות של מזרח הערבה (המקבלות מים מהרי מואב ואדום) עולה על איכות המים באקוות של מערבה.

דרכים עתיקות – עדות לפעילות אנושית בערבה

קיימת תמימות דעים בין החוקרים כי עיקר חשיבותה של הערבה בתקופות השונות הייתה בדרכים הראשיות שחצו אותה. במרחב הערבה נתגלו כמה מהן. דרכים אלו היו בשימוש לאורך תקופות שונות בהיסטוריה; כמה מהן שימשו נתיבים בין יישובים ואוכלוסיות מקומיות ואחרות השתייכו למארג דרכים בין-לאומיות במזרח הקדום.

דרכי האורך העיקריות העוברות בערבה הן:

דרך המלך העוברת בגב הרי אדום, בעבר הירדן המזרחי;

דרך הערבה ההולכת מדרום ים המלח למפרץ אילת (על קיומה נטושו ויכוח בין החוקרים);

דרכ אל ע'זה היא דרך העולה מראש מפרץ אילת לעזה תוך עקיפת הר הנגב הגבוה;

הדרך היחידה העוברת בתוך הערבה היא הדרך היורדת מדרום ים המלח למפרץ אילת.

דרכי הרוחב הראשיות החוצות את הערבה ומחברות בין דרכי האורך:

דרך העולה מדרום ים המלח לכיוון בקעת באר שבע (דרך ממשית);

דרך מעלה עקריים;

דרכ א-סולטן (דרך המלך);

דרך הבשמים;

דרך ע'רנדל, נחל יעלוך, נחל צניפים

במארג הדרכים החוצות את מרחב הנגב והערבה התפרסמה בעיקר דרך הבשמים. דרך זו התחילה בדרום ערב (תימן ועומאן), חצתה את מדבריות ערב הסעודית וממלכת ירדן והגיעה לפטרה. בפטרה התפצלה הדרך לשני צירי תנועה: דרך אחת פנתה צפונה לדמשק, והשנייה ירדה לערבה, חצתה אותה ועלתה להר הנגב, לעברת ומשם דרך נחל הבשור לעזה (חציית מדבריות התאפשרה רק לאחר ביות הגמל, סביב האלף הראשון לפנה"ס. עד אז התנהלו השיירות עם חמורים תוך עקיפת שטחי מדבר). להלן נסקור את העדויות לנוכחות אדם בערבה לאורך התקופות.

התקופות הפרהיסטוריות

כלי אבן שנמצאו במשקעים אגמיים באגן נחל ציחור מעידים על נוכחות אנושית בערבה כבר בתקופה הפלאוליתית התחתונה, כלומר מלפני 1,000,000 שנה עד 120,000 שנה לפני זמננו (התיארוכים על-פי האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל, 1992).

העדויות הבאות לנוכחות אדם בערבה הן מתקופת האבן החדשה (סוף התקופה הניאוליתית), כלומר מהאלף השמיני-שביעי לפנה"ס. אתרים רבים יחסית, שנתגלו בערבה מתוארכים לתקופה זו וכן לתקופה הכלכוליתית (האלף הרביעי לפנה"ס) ולתקופת הברונזה הקדומה (האלף השלישי לפנה"ס).

חרותות סלע קדומות בערבה

התקופה הכלכוליתית ותקופת הברונזה (3500-1234 לפנה"ס)

בתקופה הכלכוליתית מתחיל האדם לנצל מרבצי נחושת הן בתמנע הן במרכז הערבה (חירבת פינאן היא פונון המקראית, כ-25 ק"מ ממזרח לעין יהב). הפקת הנחושת הייתה אפשרית בתקופה כה קדומה הודות לנקודת ההיתוך הנמוכה יחסית של הנחושת (1038°C) וכן בשל העובדה שהנחושת היא מתכת רכה שקל לעבדה.

מצבורי סיגים ושרידי תנורים שנמצאו על כמה גבעות בערבה משמשים עדות נוספת להפקה של נחושת באזור זה. אף שאתר כריית הנחושת הגדול ביותר הוא, ללא ספק, האתר של פונון שבערבה הירדנית, לאתר הכרייה של תמנע חשיבות לא פחותה. הכרייה הראשונה בתמנע מתוארכת לתקופה הכלכוליתית, וכרייה זו נחשבת לקדומה בעולם.

תחילת השימוש בנחושת בעת העתיקה מהווה מהפכה טכנולוגית אדירה, גם במושגים של ימינו אלה. המעבר משימוש באבן לשימוש במתכת נחשב לאחד המהפכים הגדולים בתרבות החומרית האנושית. הנחושת הפכה לחומר גלם נוח לשימוש בתעשיית כלי נשק ובתעשיית כלי עבודה. תוספת בדיל לנחושת יצרה את הברונזה הקשיחה והעמידה יותר.

לאחר "פער" של מאות שנים, חידשו המצרים את כריית הנחושת בתמנע. עדויות ארכאולוגיות מצביעות על משלחות שהגיעו לתמנע החל מסוף המאה ה-14 לפנה"ס ועד למאה ה-12 לפנה"ס. המשלחות הפיקו נחושת בעזרת האוכלוסייה המקומית (מדיינים). נראה שתמנע סיפקה נחושת לעולם המצרי, ואילו פונון סיפקה את הנחושת לארץ ישראל. מחקרים מטלורגיים שנעשו הוכיחו שרוב כלי הנחושת שנמצאו בארץ ישראל מקורם בפונון.

התקופה הישראלית, תקופת הברזל, התקופה המקראית

(1200–586 לפנה"ס לערך)

נראה כי כיבושה של כנען בידי בני ישראל התרחש במאות ה־14–13 לפנה"ס. כבר בימי דוד המלך (1000 לפנה"ס לערך) הפכה הערבה לזירת מאבקים בין אדום ליהודה. במקרא כמה אזכורים למאבקים אלה, למשל: ”וַיָּשֶׁם בְּאֲדֹם נְצָבִים בְּכָל אֲדֹם שָׁם נְצָבִים וַיְהִי כָּל אֲדֹם עֲבָדִים לְדָוִד וַיִּוָּשַׁע ה' אֶת דָּוִד בְּכָל אֲשֶׁר הָלַךְ” (שמואל ב ח, יד). האתר החשוב ביותר בערבה מפרק זמן זה הוא מצד חצבה (הנמצא היום בעיר אובות), המזוהה עם תמר המקראית. באתר נחשפו שרידים של שבע מצודות שנבנו החל מהמאה העשירית לפנה"ס. המצודות בנויות אחת על גבי השנייה ויוצרות רצף התיישבותי של יותר מ־300 שנה! את קיום היישוב במקום אפשר המעיין (עין חוצוב), אחד ממקורות המים החשובים בערבה.

בחפירות האחרונות שנערכו בשנות ה־80 של המאה ה־20 נחשף לצד המצודות אתר בעל אופי פולחני עם ממצא מיוחד ומדהים ביופיו, המיוחס לתרבות האדומית. נראה כי עשרות הכלים שנמצאו באתר שימשו במקדש אדומי שהיה שם (ממצא דומה נתגלה בחורבת קטמית ליד שדה התעופה בנבטים). הממצאים האדומיים שנחשפו בחפירות במצד חצבה הם בעלי חשיבות רבה, ומעידים על נוכחות אדומית באזור במאות ה־8–7 לפנה"ס. יש המפרשים זאת כעדות לקיום מקדש דרך אדומי, ולעומתם סוברים אחרים כי המקדש היה שייך למצודה האדומית שבמצד חצבה. מצד חצבה המשיך לתפקד (לפי ממצאי החפירות) גם בתקופות הבאות — בתקופה הנבטית (מצד), בתקופה הרומית (מצודה), בתקופה הערבית הקדומה, בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי.

ממלכת הנבטים (מאה שלישית לפנה"ס-מאה ראשונה לספירה)

ראשיתה של ממלכת הנבטים בכמה שבטים ערביים שהתלכדו יחד. בראש הממלכה עמד מלך שקבע את בירתו בפטרה היא סלע. האדומים, התושבים המקוריים של הרי אדום, השתלטו על שטחים בנגב לאחר שתושביו היהודים הוגלו לבבל (לאחר חורבן בית ראשון, 586 לפנה"ס) ומאז נקרא האזור "אדומיאה". כתוצאה ממעבר האדומים לדרום יהודה בנגב נוצר בהרי אדום חלל התיישבותי, והנבטים, שהיטיבו להבין את יתרונות מיקומו של גוש הרי אדום ואת חשיבותו למארג הדרכים הבין־לאומיות, נכנסו לתוכו. בשל כך הפכו הנבטים למובילי שיירות הבשמים שבאו מערב ודרך נמל עזה הגיעו עד רומא. לאורך הדרכים בנו הנבטים תחנות משמר וחניה כמו קצרה, מואה, מצד נקרות וכדומה, ובצמוד לתחנות אלה נחצבו בורות מים, מאגורות (בור מים חצוב במדרון ומדרגות מובילות אליו) ומתקנים נוספים. חפירות ארכאולוגיות שנעשו לאורך ציר מעלה עקרבים העלו תמונה דומה של דרך על מתקניה.

התקופה הרומית (מאות 1–4)

עם השתלטות הרומאים על הממלכה הנבטית בתחילת המאה השנייה, סלל הצבא הרומי דרכים חדשות וחיידש דרכים קיימות, בנה מצדים ומצודות, כרה והפיק נחושת והטביע את חותמו באתרים ולאורך הדרכים בערבה. מרבית העדויות הן מימי דיוקליטיאנוס קיסר, ששלט מסוף המאה השלישית ועד תחילת המאה הרביעית, ובהן עדויות לסלילת מעלה העקרבים, מצודה במצד חצבה, אבני מיל בין ע'רנדל ליטבתה ועוד.

התקופה הביזנטית (מאות 4–7)

בתקופה הביזנטית הגיעה ההתיישבות בנגב לשיאה והיא ניכרת בשרידי בנייה של ערים (כפרים גדולים), כנסיות, מתקנים חקלאיים ודרכים. הנוכחות הביזנטית בערבה אינה כה בולטת. שלוש האתרים החשובים מתקופה זו הם:

עקבה ("אילה" הרומית-ביזנטית) שימשה נמל ובסיס של הלגיון העשירי הרומאי. נראה שבסיס זה היה קשור לשליטה על דרכי המסחר למזרח ולשמירה על גבולות האימפריה הרומית אל מול הנוודים ואל מול ממלכת הפרתים.

פונון (ח'רבת פינאן) בה נמצאו מכרות להפקת נחושת. לצד מתקני התעשייה נמצאו מתקנים חקלאיים, שרידי יישוב עירוני (שרידי ארבע כנסיות לפחות!), אמות ומאגרי מים. כמעט אין ספק כי פונון הייתה "המרכז הביזנטי" של הערבה.

תמרה מופיעה בספרו של אובסביוס אך על זיהויה חלוקת הדעות. בתחילת המחקר זיהו אותה בקֶסֶר גִ'הִינִיה, הנמצא על כביש סדום-דימונה. החפירות במצד חצבה הביאו חלק מהחוקרים לזהות שם את תמרה הביזנטית, אולם עקב חוסר ממצא מתאים מהמאות 5–7 חזרו חלק מהחוקרים לזיהוי הקודם.

התקופה המוסלמית הקדומה (מאות 7–11)

עם הגעת האסלאם לאזור (באמצע המאה השביעית) ועם מיסוד החאג' (העלייה לרגל למכה) הפך מפרץ אילת לצומת מרכזית בדרכי החאג'. החאג' הוא אחת מחמש המצוות היסודיות של האסלאם. כל מוסלמי חייב לעלות למכה לפחות פעם אחת בחייו. בעשותו כך הוא מקבל את התואר חאג' (חוגג). נהירתם של המוני מוסלמים למכה אילצה את השלטונות לנהל ולתחזק מערכת דרכים בכל המרחב. במאה השמינית הוקמו בערבה יישובי קבע חקלאיים ונחפרו מערכות של בארות מנהרה (בארות שרשרת — פוגרות) שהובילו מי תהום אל פני הקרקע ואל השטחים החקלאיים שהושקו בהצפה. מערכות כאלה מוכרות בעין יהב, ביטבתה ובעברונה. בעברונה אף נוקתה ושוקמה מערכת של פוגרות מהתקופה המוסלמית, עם חווה חקלאית לידה. בשיטה זו הושקו מאות דונמים של שטחים חקלאיים. נראה כי השטחים בערבה הדרומית היוו עורף חקלאי לאילה (היא עקבה של ימינו), ואילו השטחים בערבה הצפונית שימשו את ההולכים למכה. כן נותרו מתקופה זו שרידים של כפרים קטנים המוכרים לנו מנחל שחק ונחל עומר בערבה התיכונה ומבאר אורה ומאזור אילת בערבה הדרומית.

התקופה הצלבנית (מאות 11–13)

עם כיבושה של ארץ ישראל בידי הצלבנים בשנת 1099 התרכזו רוב פעילותם בדרום הארץ בראש מפרץ אילת, בסניני ובדרך המלך בהרי אדום. כן עסקו הצלבנים בהפקת סוכר באזור סאפי ובדרום ים המלח. לא ידוע על שרידים צלבניים בערבה. בנקודה זו יש לציין כי מהתקופה הצלבנית ועד לתקופת המנדט הבריטי, במשך מאות שנים של חילוף שלטונות, שלטו בפועל בערבה שבטים בדווים משבטי סעידיין ואחיונ'את.

התקופה העות'מאנית (מאות 16–20)

גם בתקופה העות'מאנית עיקר הפעילות היא בדרום ים המלח ובראש מפרץ עקבה. עם זאת נותרו סימנים לנוכחות עות'מאנית בכמה מקומות בערבה, כמו עין ע'דיאן ועין חוצוב. נראה גם כי השלטון העות'מאני הרחיב ותחזק דרכים קיימות.

חצר עין יהב

עם הפנים לעתיד

אף ששוררים בערבה תנאי אקלים קשים, התקיימו בה חיים לאורך התקופות. רוב נקודות היישוב, לאורך ההיסטוריה, היו תחנות בדרכים שחצו את הערבה. מיקומה של הערבה כאזור מעבר נוח בין ים המלח לבין מפרץ אילת והאוקיינוס ההודי גרם לחיוניותה וכן הימצאותן של עפרות נחושת לאורכה.

בהיסטוריה של ההתיישבות בערבה היו עליות ומורדות, שנבעו בעיקר מיציבותם של השלטונות ומהאינטרסים הממלכתיים של שליטי הארץ הנושבת הסמוכה לערבה. פיתוחו העתידי של אזור זה תלוי בארבעה גורמים חשובים: כריית תעלת הימים, סלילת רכבת לאילת, המשך קיום החקלאות והתפתחותה והתפלת מים. פרויקטים אלה יחייבו פיתוח מושכל ובר קיימא שישמור על איזון בין השמירה על השטחים הפתוחים ובין הפיתוח התיירותי, ההתיישבותי והתעשייתי.

פארק ספיר: הכתובת מהתקופה הבריטית (מימין) ושחזורה

תקופת המנדט הבריטי (1917-1948)

בתקופת המנדט הבריטי שימשה הערבה ארץ מעבר. לאורך הדרך היורדת מדרום ים המלח אל מפרץ עקבה דרך מעלה עקרבים, הקימו הבריטים כמה נקודות משמר: בעין חוצוב (עיר אוכות), בעין וויבה (עין יהב), בעין אל-עמר, בעין ע'דיאן ובאום-רשרש. בתקופה זו שופצו כמה בארות חשובות לטובת האוכלוסייה הברווית וכן נסללה דרך הערבה לראש מפרץ עקבה. בסלילת דרך זו ריצפו את התוואי באבנים, הניחו אבני שפה, הידקו את הנתיב אך לא הניחו אספלט. כמו בתקופות הקודמות המשיכו הברווים לנדוד: בחורף רעו את עדריהם בערבה, ואילו בקיץ נדדו להרי אדום או להר הנגב.

מדינת ישראל

מבצע עובדה (מרץ 1949) וכיבושה של אום-רשרש "הכניסו" את הערבה לתחום מדינת ישראל. מרחב הערבה, המשתרע מדרום ים המלח ועד ראש מפרץ אילת, היווה גבול בין ממלכת ירדן ההאשמית לבין מדינת ישראל. מרחב זה, שהיה מאוכלס בשבטי בדווים, ידע תקופה קשה של פיגועים, מרדפים ובעיות ביטחון אחרות. כדי לייצב קו גבול ארוך זה נקטה ישראל כמה פעולות: גירוש חלק מהבדווים, שהשתתפו בפעילות חבלנית עוינת, אל הערבה הירדנית; הקמת היאחזויות נח"ל לאורך הגבול; שיקום דרך הערבה; הקמת נקודות משמר נוספות. בשנות ה-50 נעשו ניסיונות התיישבות בערבה באמצעות גרעיני תנועת שח"ל (שירות חלוצי להתיישבות). מאוחר יותר הוקמו נקודות תצפית חקלאיות בעין חוצוב, בעין יהב, ביטבתה ובבאר אורה. יטבתה הייתה היאחזות הנח"ל הראשונה בערבה. היא עלתה על הקרקע ב-1951 והפכה ליישוב קבע אזרחי ב-1957.

בשנת 1959 קמו בערבה שתי נקודות יישוב נוספות: האחת נאות הכיכר בדרום ים המלח והשנייה עין יהב במרכז הערבה. בעקבותיהן קמו יישובים נוספים בערבה — קיבוצים בערבה הדרומית ומושבים בערבה הצפונית. ההתיישבות המודרנית מתבססת בעיקר על חקלאות. לשיטת הטפטוף בהשקיה, שנכנסה לשימוש בפרק זמן זה, תפקיד מכריע בהצלחת הגידולים החקלאיים בערבה. בשנות ה-60 של המאה ה-20 נסלל כביש אספלט לאורך הערבה, העובר בחלקו על תוואי דרך הערבה המנדטורית. סלילת כביש הערבה באספלט (1967), הביאה להאצת ההתפתחות בחבל ארץ זה.